Dėl „hermeneutinio metodo“ tiriant prūsų kalbos *Enchiridioną*[*]

Pietras Umbertas Dinis (Pietro Umberto Dini)

Trečiasis prūsų Katekizmas, arba *Enchiridionas*, – pats didžiausias ir naudingiausias šios kalbos paminklas. Jis yra buvęs daugelio prūsistų ir baltistų kartų tyrimo objektas, nagrinėjamas iš įvairių išeities taškų: lyginamosios ir bendrosios kalbotyros, šaltiniotyros, kultūros istorijos bei kitų. Galbūt mažiau *Enchiridionas* iki šiol buvo tiriamas iš gretinamojo-kontrastyvinio ir traduktologijos išeities taško.

Kaip žinoma, prūsų ir iš dalies kiti seniausieji baltų *Enchiridionai* buvo parengti vokišką išsilavinimą turinčių rengėjų ir vertėjų. Be to, juos spausdino Karaliaučiuje vokiečių raidžių rinkėjai ir spaustuvininkai. Vadinasi, šių tekstų paleografinė ir lingvistinė būklė – kaip jau buvo pastebėta – negali būti visiškai patikima.

Iškeltinas faktas baltiškame kontekste yra tas, kad *Enchiridionas* yra unikalus visų trijų baltų literatūrų paralelinis tekstas. Tai yra labai svarbus ir įsidėmėtinas šio teksto bruožas. Iš tikrųjų Liuterio Mažasis katekizmas (jo vertimas) yra vienintelis veikalas, paliudytas visose trijose baltų kalbose. Jo vertimai pradeda lietuvių ir latvių raštiją, bet, deja, pabaigia prūsiškąją.

Prūsų *Enchiridionas* yra vertimo rezultatas, todėl tinkama ir naudinga jį palyginti su to paties laikotarpio katekizmais. Tiksliau, imtis tekstologinių ir gretinamųjų Abelio Vilio (Abel Will) 1561 m. prūsiško vertimo ir Baltramiejaus Vilento 1579 m. lietuviško-žemaitiško bei Johaneso Frydricho Rivijaus (Johannes Friedrich Rivius) 1586 m. latviško (ir dar kitų tekstų, ypač spėjamų šaltinių) vertimų studijų.

Dar XIX a. pabaigoje Karaliaučiaus universiteto profesorius Adalbertas Becenbergeris (Adalbert Bezzenberger) pabrėžė šių tekstų gretinamojo-kontrastyvinio nagrinėjimo svarbą, ypač prūsų kalbai, bet iki šiol jie buvo nagrinėjami tik po du (lietuvių ir prūsų – dažniau; prūsų ir latvių – rečiau). Turbūt verta šios studijų perspektyvos teorines prielaidas suformuluoti naujai ir pritaikyti pačiam moksliniam nagrinėjimui, nes šie tyrimai leidžia išspręsti daugelį filologinių trijų katekizmų problemų ir atsako į kitus klausimus, susijusius su kalbotyra. Manyčiau, kad šis lyginimas daug duoda, ypač prūsų kalbos tyrimui, ir dažnai leidžia naujaip interpretuoti jau žinomą medžiagą. Tai studijų perspektyva, kuri pastaruoju metu mane ypač domina.

[*] *Enchiridion*. *Der kleine Catechismus Doctor Martin Luthers*, *Teutsch und Prussisch* [*Enchiridionas*. Dr. M. Liuterio mažasis katekizmas vokiškai ir prūsiškai]

Daugelis autorių nurodė įvairių prūsiškuose tekstuose randamų klaidų, todėl pirmas būtinas žingsnis šio tyrinėjimo link, mano nuomone, yra prūsų *Enchiridiono* klaidų fenomenologijos nustatymas. Tyrėjo dėmesys turi būti atkreipiamas į keturis veiksnius, galinčius tapti klaidos priežastimi: į šaltinius, į informatorių, į vertėją arba į raidžių rinkėją.

Lentelėje pateikiamas bandymas susumuoti visas galimas klaidas ir atitinkamas jų priežastis.

PRŪSŲ *ENCHIRIDIONO* KLAIDŲ FENOMENOLOGIJA			
Statinės klaidos		Dinaminės klaidos	
	Radimosi priežastys:		*Radimosi* priežastys:
a	Dėmesys šaltiniui	***a*** ↔ ***b***	Šaltinis ↔ informatorius
b	Dėmesys informatoriui	***a*** ↔ ***c***	Šaltinis ↔ vertėjas
c	Dėmesys vertėjui	***b*** ↔ ***c***	Informatorius ↔ vertėjas
d	Dėmesys rinkėjui	***c*** ↔ ***d***	Vertėjas ↔ rinkėjas

Galima detaliau apibūdinti klaidas ir jų radimąsi. Tikslinga visų pirma atskirti statines klaidas nuo dinaminių klaidų, nes skiriasi jų motyvacija. Statinės klaidos yra atskirai susijusios su kiekvienu anksčiau minėtu veiksniu. Dinaminės klaidos implikuoja tam tikrą veiksnių sąsają.

Skirtini tokie statinių klaidų atvejai: *a)* dėmesys atkreipiamas į šaltinį, vadinasi, nurodoma į netinkamą vertimo į prūsų kalbą šaltinių naudojimą (svarbu šaltinius išskirti ir nustatyti); *b)* dėmesys atkreipiamas į informatorių, vadinasi, nurodoma į tai, kad informatorius nepakankamai gerai pateikia žodinę informaciją, arba į jo menką kalbos kompetenciją (tokios klaidos yra sunkiai pastebimos); *c)* dėmesys atkreipiamas į vertėją, vadinasi, nurodoma, kad vertėjas prastai suprato informatoriaus pateiktus duomenis, arba į įvykusią kalbinę interferenciją (tokių klaidų nustatymas gali būti apgaulingas); *d)* dėmesys atkreipiamas į rinkėją, vadinasi, nurodoma į rinkėjo prastai surinktą tekstą, mechanines jo klaidas (verta naudotis statistine analize).

Iš dinaminių klaidų skirtini tokie atvejai: *a)* ↔ *b)*, vadinasi, sąsaja tarp šaltinio ir informatoriaus arba tarp pirmutinio rašytinio teksto ir sakytinio teksto; toks yra virtualusis laukas, priklausantis nuo informatoriaus išsilavinimo; *a)* ↔ *c)*, vadinasi, sąsaja tarp šaltinio ir vertėjo arba tarp pirmutinio rašytinio teksto ir galutinio rašytinio teksto; tokiu atveju vertėjas naudojasi šaltiniais tiesiogiai, be informatoriaus tarpininkavimo; *b)* ↔ *c)*, vadinasi, sąsaja tarp informatoriaus ir vertėjo arba tarp sakytinio teksto ir galutinio rašytinio teksto; tokiu atveju vertėjas netinkamai naudojasi informatoriaus pateiktais duomenimis; *c)* ↔ *d)*, vadinasi, sąsaja tarp vertėjo ir rinkėjo arba tarp galutinio rašytinio teksto ir spaudai surinkto teksto; tokiu atveju klaida atsiranda renkant spaudinio tekstą iš rankraščio.

Savaime aišku, kad tiesioginė sąsaja tarp šaltinių ar informatoriaus ir raidžių rinkėjo neįsivaizduojama.

Verta pabrėžti, kad iki šiol prūsų kalbos tyrėjai labiausiai nagrinėjo statinį reiškinio aspektą, vadinasi, tokias problemas, kurios pateiktos pirmojoje lentelės skiltyje. Tačiau ypač įdomios pasirodo dinaminės prigimties problemos, kurioms skirta antroji lentelės skiltis. Norint aptarti

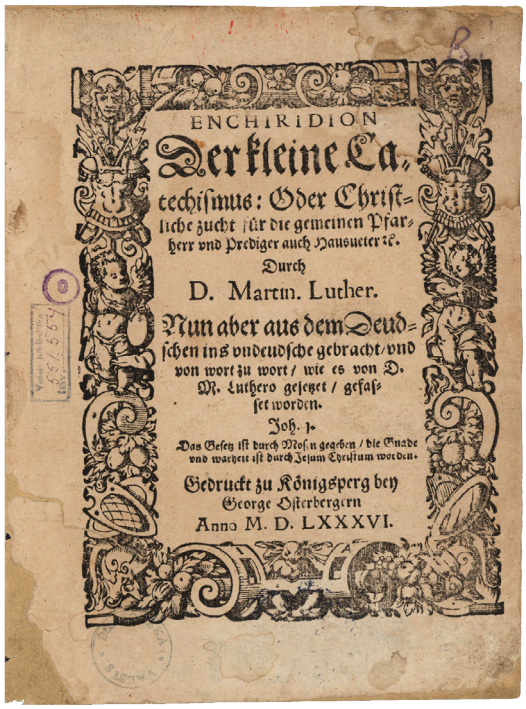
ENCHIRIDION
Der kleine Ca-
techismus: Oder Christ-
liche zucht für die gemeinen Pfar-
herr vnd Prediger auch Hausuater ꝛc.
Durch
D. Martin. Luther.
Nun aber aus dem Deud-
schen ins vndeudsche gebracht/vnd
von wort zu wort/ wie es von D.
M. Luthero gesetzet / gefas-
set worden.
Joh. 1.
Das Gesetz ist durch Mosen gegeben / die Gnade
vnd warheit ist durch Jesum Christum worden.
Gedruckt zu Königsperg bey
George Osterbergern
Anno M. D. LXXXVI.

1. J. F. Rivijaus latviško 1586 m. katekizmo titulinis puslapis

šias problemas, o ypač santykį tarp *a* ir *c*, vadinasi, tai, kaip vertėjas naudojosi šaltiniais, sėkmingiausiai pritaikomas „hermeneutinis metodas“.

Kiekvieną atskirą nagrinėjimą verta įsivaizduoti kaip savitą „hermeneutinę kelionę“ po įvairius tekstus, kelionę, leidžiančią tinkamiausiai ir interpretuoti teksto perikopę, segmentą ar netgi atskirą žodį. Prūsų kalbos ir ne vien jos specifika geriau paaiškės būtent po tokios „hermeneutinės kelionės“ per senuosius prūsų, lietuvių ir latvių kalbų paralelinius tekstus ir galimus (įskaitant graikiškus ir lotyniškus, kartais ir hebrajiškus) jų šaltinius.

Toliau labai sintetiškai pateiksiu tik kelis iki šiol nagrinėtus atvejus.

• Prūsiškame *Enchiridione* posakis *Deiwa engraudīs* (= vok. *leyder*) yra, kaip dažnai būna, kalbos *hápax*, t. y. fiksuojamas tik vieną kartą. Vladimiras Toporovas rašė, kad čia yra „любопытный“ leksikos praturtėjimo pavyzdys. Tačiau jeigu į šį žodžių junginį pažiūrėsime baltiškame kontekste, jis neatrodys toks keistas. Kyla klausimas, ar latviškoji forma *dews ßeelo* neatitinka liturginio stiliaus formulės. Keltina hipotezė, kad už formos *leyder* iš tikrųjų slypi liturginė formulė vok. *Gott*, *erbarme!*, toliau gal ir lotynų *Miserere Domine!* ir gal dar graikų *Kyrie eleison!* (plg. *Balto-slavjanskie issledovanija*, 2009).

• 2016 m. 23-oje Jablonskio konferencijoje Vilniuje buvo nagrinėjamas posakis: *prei klantiſnan pobanginnons* (= vok. *zu fluchen bewegt*). Remiantis hermeneutiniu ir vertimo mokslo tyrimo metodais, prieinama prie išvados, kad vertimo procese susikryžiavo skirtingi impulsai: vertėjas į prūsų kalbą galėjo vadovautis ir pažodiškumu, ir ikonizmu. Prūsų k. žodis *pobanginnons* yra A. Vilio kūrybinis vertimas (vok. *Lehnschöpfung*). Taip vertime į prūsų kalbą atsiskleidžia subtili lingvistinė senosios prūsų ir vokiečių kalbos interferencija (plg. *Baltistica* 52–2, 2017).

• Kitas įdomus atvejis yra sakinys *kantou ſen brendekermnen poſtāsei* (= vok. *wenn du Schwanger wirſt*) – jau dviejų su puse šimtų metų iššūkis prūsistams. Abelis Vilis, matyt, ne be pagrindo keitė tekstą. Iš tikrųjų vertėjas į prūsų kalbą čia bus atsižvelgęs į Luko evangeliją (1, 31), plg. vok. (1522 m. Liuteris) *du wirſt ſchwanger ym leibe*, lot. (1529 m. Liuterio Vulgatos

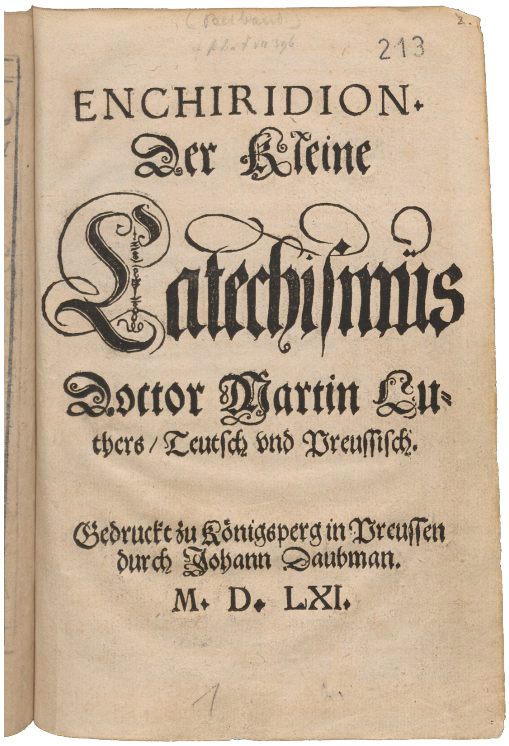
ENCHIRIDION.
Der Kleine
Catechismus
Doctor Martin Luthers / Teutsch vnd Preussisch.
Gedruckt zu Königsperg in Preussen durch Johann Daubman.
M. D. LXI.

2. A. Vilio prūsiško 1561 m. katekizmo titulinis puslapis

peržiūrėjimas) *Ecce concipes in utero*, gr. (Septuaginta) *συλλήμψῃ ἐν γαστρὶ*. Beje, lokalinis apibrėžimas kartojasi ir kitose baltų kalbose, plg. liet. (1590 m. Bretkūno) *nieſchcze búſi ſzíwate* bei lat. (1685 m. Glücko) *tu tapſi apgruhtinata tawâs Meeſâs*. Reikia manyti, kad šioje vietoje prūsų tekstas taisytinas. Jame greičiausiai bus atsiradusi diktografijos išprovokuota klaida <*ſen*… *ſen* ← **en*… *ſen*>, kurią reikėtų taisyti kaip **en brendekermnen* (vietininkas). Jei tai tiesa, nagrinėjama prūsų kalbos teksto vieta yra nesunkiai paaiškinama (plg. *Baltistica* 44–2, 2009).

• 2015 m. per XII baltistų suvažiavimą Vilniuje pristatytas atvejis buvo susijęs su posakiu *ſtan Druwīngin Noe / ſubban Aſman* (= vok. *vnd den gleubigen Noe / ſelb Acht*). Ta pati informacija pasitvirtina ir graikų Septuagintos (*ὄγδοον Νῶε*), ir lotynų Vulgatos (*octavum Noë*) atitinkamose vietose. Po „hermeneutinės kelionės“ per senuosius prūsų, lietuvių ir latvių kalbų paralelinius tekstus pastebimos skirtingos vertėjų strategijos: ir prūsų *ſubban Aſman*, ir lietuvių pati *aſchma* yra turbūt grynai ikoniška imitacija (labiau negu tikrasis vertinys), vertėjų atlikta / sukurta pagal vokiečių k. skaitvardinio dūrinio *selbacht* modelį, nes tokia skaitvardžių kategorija yra svetima baltų kalboms. Kitokios yra vertėjų strategijos verčiant į latvių kalbą. J. Rivijaus ar *Aſtonems Czilwhekems* (= „[Nojus] su [kitais] aštuoniais žmonėmis“) jau yra šaltinio aiškinimas arba bent mėginimas aiškinti. Adekvatesnis ir atitinkantis šaltinį yra Georgo Mancelio ar *ſeptinjeems Czillwåkeems*... (= „[Nojus] su [kitais] septyniais žmonėmis“). Taip jau matyti, kad Rivijus ir Mancelis nesutarė dėl to, kiek buvo Nojaus keleivių... (ši medžiaga dar neskelbta).

• 2017 m. konferencijoje *Revitalizing Baltic Linguistics* Berne hermeneutiniu keliu nagrinėjamas santykis tarp vok. *ſchampar*, pr. *nigīdings* ir jų atitikmenų *Enchiridiono* vertimuose į kitas (ne tik baltų) kalbas. Nustatoma, kokias vertimo strategijas pasirinko vertėjai, ir gilinamasi į žodžio semantiką bei kontekstą tekste originalo kalba ir vertimų kalbose (plg. *Vertimo studijos* 9, 2016).

ENCHIRIDION.
Catechismas
M. D. LXXIX

3. B. Vilento lietuviško-žemaitiško 1579 m. katekizmo titulinis puslapis

• 2019 m. konferencijoje *Incontri baltistici* Pizoje siūloma nauja prūsų kalbos žodžio *greiwakaulin* (= vok. *Rippe* „šonkaulis“) interpretacija. Vėlgi, kitaip negu manoma tradiciškai ir remiantis filologinio, lingvistinio ir vertimo hermeneutikos mokslo tyrimo metodais, grindžiama žodį jungti su pr. *grauwus* „šonas; latus corporis“ ir svarstoma vertinio iš vokiečių kalbos galimybė (plg. *Bulletin de la Société linguistique de Paris* 1, 2020).

• Šia tematika buvo skelbiama ne tik straipsnių serija, bet ir monografija „Ins undevdſche gebracht. Kalbos vartojimas ir vertimo procesai prūsų Mažajame katekizme“ (*Sprachgebrauch und Übersetzungsverfahren im altpreußischen Kleinen Katechismus*, 2010, Berlin, de Gruyter – Getingeno Mokslų akademijos leidinys vokiečių kalba).

✦

Gerai panagrinėjus prūsų kalbos paminklus ir atlikus „hermeneutinę kelionę“, galima naujai interpretuoti seniai žinomus prūsų kalbos faktus. Tai pasirodo esanti vaisinga prūsistikos tyrinėjimo kryptis, rodanti, kad prūsų *Enchiridiono* tyrimai toli gražu nėra išsekę. Gal gali atrodyti paradoksalu, bet patikimas būdas tiksliai suprasti Abelio Vilio vertimą į prūsų kalbą yra geras Liuterio teksto supratimas, taigi *Lutherforschung* tarsi tampa sudedamąja prūsistikos dalimi. Taip pat aiškėja, kad gretinamoji-kontrastyvinė analizė yra svarbus euristinis įrankis, padedantis deramai išaiškinti daugiakalbes paralelines tekstų vietas. Kita vertus, vertimo mokslo įžvalgos suteikia reikalingą teorinį foną interpretuojant senųjų baltų tekstų autorių vertimų strategijas. Vadinamasis „hermeneutinis metodas“, kuris čia buvo glaustai pristatomas, siekia visas šias įžvalgas sujungti ir sutelkti į konkretų tyrimą. Metodas pasižymi savo pranašumu tiriant baltų, ypač prūsų *Enchiridioną*, ir tai nevyksta be pasekmių – savaime aišku – ir prūsų, ir baltų kalbotyrai.